

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ НА БАЛКАНАХ (1921–1923 рр.)

Українська військова еміграція в балканських країнах почала формуватися після закінчення Першої світової війни і звільнення з таборів сотень тисяч полонених та інтернованих українців¹, частина з яких із різних причин не поспішала виїжджати на Батьківщину. Через швидкоплинність політичних подій в Україні, а також унаслідок того, що українські землі в 1919–1920 рр. стали ареною збройного протистояння білої і червоної Росії, дехто з українців вирішував залишитися в країні свого тимчасового перебування до „кращих часів”. Не сприяла швидкому поверненню їх і політична слабкість національних урядів в Україні, зумовлена роз’єднаністю тогочасного українського суспільства.

Перемога більшовизму в Україні призвела до того, що рідні землі мусили покинути десятки тисяч оборонців української державності – вояків українських армій. Більшість із них спочатку опинилась у суміжних з Україною європейських країнах (Польща, Чехословаччина, Румунія). Перебуваючи в таборах інтернованих, вони сподівалися невдовзі повернутися додому. Проте невдача Другого Зимового походу Армії УНР у листопаді 1921 р. кардинально змінила їхні плани. Стало очевидним, що доведеться надовго, якщо не назавжди залишитися на чужині, але і за цих нових умов патріотично налаштована частина інтернованих українських військовиків не зрікається ідеї боротьби за українську державність і починає гуртуватися в різних комбатантських організаціях (втім, не афішуючи цієї своєї діяльності).

Майже рівнобіжно з виходом на еміграцію свідомого українства тривав процес переміщення за кордон тисяч вояків-українців зі складу білогвардійських формацій. Частина їх, маючи стійкі антибільшовицькі переконання, висловлювала свої симпатії українській справі. Переважна більшість цих вояків попервах перебувала на становищі інтернованих у таборах на теренах Туреччини й Греції (а також кількох північноафриканських країн), зберігаючи свою військову або напіввійськову організацію². У цей час, за оцінками українських дипломатів, у складі врангелівської армії налічувалося 18–25 тис. вояків-українців, які опинилися в найтяжчому становищі, мешкаючи в спеціальних таборах (Сулеме, Гуела, Сан-Стефано, Халкі, Лан, на о. Кіпр). Крім того, у Галіполі, Чатанджі та на о.Лемнос разом з кубанцями турецька адміністрація утримувала невстановлену кількість українців-повстанців з Катеринославщини. За інформацією з того ж джерела, вони жили там „невеликими гуртками” й заробляли „на хліб тяжкою працею”³.

Перебування в межах Туреччини такої значної кількості вояків-українців спонукало командування Армії УНР обмірковувати плани перевезення їх до місць дислокації основних сил українського війська. Так, 30 вересня 1921 р. помічник начальника Генерального штабу Армії УНР генерал-поручник Г.Янушевський у своїй доповіді про становище інтернованих вояків-українців у країнах Центральної і Південно-Західної Європи (у Туреччині, Чехословаччині, Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців (СХС) та Болгарії), складеній на основі повідомлень дипломатичних місій УНР, наголосив на доконечній потребі „вибрати серед біженців та примусово мобілізованих Врангелем українців досить добрий військовий матеріал”. І хоча вже було згаяно багато часу й чимало військовиків, не дістаючи ні допомоги, ні вказівок, перейшли на цивільний стан, а решта, за словами Г.Янушевського, були „здеморалізовані, доведені голодом до останньої ступені чоловічого життя”, проте все ж таки, на його думку, існувала ще можливість зібрати близько 10 тис. чоловік. Для цього треба було: „а) скупчити їх і не дати Врангелю використати у власних цілях; б) організувати на місці апарат і військову старшину”⁴.

Г.Янушевський був переконаний: „натерпівшись за кордоном, ці військові на власному досвіді переконалися, що без визволення Батьківщини немає життя на чужині, і тому будуть найбільш впертими ворогами більшовизму”, а завданням Уряду УНР у цій ситуації він визначав надання їм інформаційно-організаційної допомоги. Успішна реалізація цієї „чисто військової справи – справи військової організації, виховання та навчання” українських вояків, як вважав генерал, можлива тільки в тому разі, коли „на чолі її будуть стояти військові, які будуть користуватися у збігців (біженців. – *І.С.*) повною повагою і довірою” і яких „треба прилучити до наших місій як офіційних уповноважених у цій справі”. Також Г.Янушевський запропонував і можливий спосіб організації українського вояцтва – через формування робітничих сотень, що являли б собою „майже готові військові відділи, які треба тільки озброїти”⁵.

Попри складні умови життя в Туреччині й виснажливу фізичну працю вояки-українці підтримували постійний зв'язок з українськими військовими організаціями в Сербії, Румунії, Болгарії, Австрії та Чехословаччині. Цьому сприяло те, що дедалі більше військовиків виїжджали з Туреччини до цих країн і потім жваво листувалися зі своїми бойовими побратимами. Вони пам'ятали, що українські емігранти там „всі загалом страшно бідували і ледве перебивалися”⁶, і тому, покинувши Туреччину, намагалися в будь-який спосіб допомагати тим, хто з різних причин залишався в тій країні на довший час.

Виїхавши з Туреччини, вояки-українці приєднувались до різних комбатантських організацій, що їх колишні таборяни заснували в Болгарії, Румунії, Королівстві СХС та інших європейських країнах. За даними Генерального штабу Армії УНР, у вересні 1921 р. на Балканському півострові перебувало близько 10 тис. вояків, яким була близька ідея держав-

ності УНР⁷. За іншим архівним джерелом⁸, наприкінці 1921 р. в інтернованих військах генерала Врангеля налічувалося близько 18 тис. вояків-українців, що бажали вступити до лав Армії УНР⁹.

Після передислокації врангелівської армії до Королівства СХС у межах цієї країни було утворено близько 200 таборів, причому в 160 з них, як зазначалося в невідповідній доповідній записці, адресованій керівникові зовнішньополітичного відомства УНР, утримувалися виключно кубанські козаки та українці. До українських організацій у цих таборах інтернованих належало тоді близько 6 тис. військовиків, серед них – багато офіцерів. У кожному з таборів діяло своє українське товариство, культурно-освітній відділ якого провадив жваву роботу, намагаючись водночас установити контакти з іншими українськими емігрантськими організаціями¹⁰.

З метою згуртування всіх українських табірних громад та організацій у Белграді постав Український комітет. Його члени представляли різні політичні погляди, але були об'єднані ідеєю далі боротися за відновлення державності в Україні. Втім з початком процесу ліквідації таборів можливості для культурно-освітньої роботи серед українців дедалі вужчали, а самі таборяни щораз більше переймалися прозаїчними проблемами – як набути цивільну професію, дістати задовільну роботу, облаштуватися на стало в країні перебування¹¹.

До ще однієї балканської країни – Болгарії – вояки-українці почали масово напливати після розгрому більшовиками Добровольчої армії (січень 1920 р.). За оцінкою урядовця українського посольства в Софії М.Лаврика, серед примусово мобілізованих Денікіним і Врангелем вони становили відносно більшість (до 60–70% від загальної кількості)¹², що вочевидь не відповідало справжньому стану справ. Виходячи з цих даних, можна було б припустити, що основу т.зв. кольорових (елітних) частин Добровольчої армії становили саме українці, але це не згідне з історичною правдою. За оцінками МЗС УНР, кількість українців, що обстоювали ідею державності УНР, у листопаді 1920 р. становила близько двох тисяч чоловік¹³. Після остаточної поразки „білого руху” наприкінці 1920 р. частина з них воліла приєднатися до Армії УНР, щоб продовжувати боротьбу з більшовицьким режимом партизанськими засобами.

На початку 1921 р. в Болгарії починається поступово налагоджуватися національне життя українських емігрантів, що було пов'язане із заснуванням у січні того ж року в столиці країни Української громади. До її початкового складу ввійшло 30 чоловік – здебільшого вояки-українці денікінської і врангелівської армій, кілька старшин Армії УНР та колишні повстанці. Матеріальне становище членів громади спочатку було дуже скрутне, бо колишні військовики жили виключно з тяжкої фізичної праці на будівництві, прокладанні залізничних колій і шосейних шляхів. Ситуація ускладнювалася й тим, що ця робота мала сезонний характер, а зароблених коштів вистачало лише на харчування¹⁴.

У березні 1921 р. відбулася ще одна визначна подія в житті української еміграції в Болгарії – у Софії засновано – як один з осередків Українського Червоного Хреста – „Українську хату”, при якій була їдальня, де могли безкоштовно обідати

найбідніші категорії емігрантів. Розпочала також свою діяльність українська військова громада „Січ” на чолі з полковником В.Філоновичем. Усе це стало можливим завдяки значній моральній і матеріальній підтримці посла УНР у Болгарії В.Драгомирецького, який неодноразово переказував значні кошти на потреби української громади в Болгарії¹⁵.

За обрахунками Військового міністерства УНР, на той час у країні перебувало близько 6 тис. вояків, які жили „своїм національним життям”¹⁶. Вищий політичний провід УНР і командування Армії УНР серйозно розраховували на бойовий потенціал цих вояків-українців, згуртованих у Товаристві „Січ”. Так, Голова Директорії УНР С.Петлюра в листі від 14 листопада 1921 р. уповноважив В.Філоновича вжити заходів щодо перевезення членів „Січ” до Румунії в розпорядження штабу 1-ї Повстанської (Бессарабської) групи. Їх належало відрядити до партизанських загонів – для активізації повстанського руху на півдні України під гаслами УНР¹⁷. У цій справі полковник В.Філонович мав зв’язатися з військовим агентом УНР на Балканах підполковником В.Кедровським і військовим представником УНР у Румунії генерал-поручником С.Дельвігом¹⁸. Але більшість вояцтва вже не мала бажання далі вести збройну боротьбу з радянською владою в Україні й намагалася пристосуватися до нових обставин життя на еміграції.

У цей час Державний центр УНР наполегливо шукав шляхів, щоб матеріально підтримати українські організації в різних країнах, зокрема в Болгарії. У вересні 1921 р. Уряд УНР „для допомоги українській еміграції у Болгарії, яка знаходиться в стані організації”, асигнував з Державної скарбниці 259 тис. болгарських левів для створення Українського кооперативу. Ці кошти передбачалося витратити на утримання „персонального складу управлінь кооперативів, робочих артілей, церковних братств, на роз’їзди членів цих організацій по місцях найбільшого скупчення емігрантів і на заснування та підтримку школи для неграмотних при церковному братстві”¹⁹. Тоді ж голові кооперативу полковникові В.Філоновичу у порозумінні з дипломатичною місією УНР у Софії було доручено вжити всіх можливих заходів для організації української громади в Болгарії та негайної реєстрації її членів.

Ці положення конкретизував у своєму листі до Міністра закордонних справ УНР Голова Директорії С.Петлюра²⁰. Він визначив основні напрями діяльності української дипломатії в європейських країнах. Констатуючи, що „за чотири роки боротьби з червоними окупантами [...] багато української людності було викинуто з рідного терену і розпоросено по всьому світу” і що „всі вони живуть в дуже тяжких умовах життя”, С.Петлюра водночас зазначав, що попри всі труднощі українці намагаються організувати „ріжні гуртки, робочі артілі і т.п.”. Щоб „дати одностайність цим організаціям, аби підпорядкувати їх нашому Державному центру”, Голова Директорії УНР уважав за доцільне „допомогти активним силам еміграції”, організувавши „загальноукраїнський для цілої країни кооператив з філіями в містах найбільшого скупчення еміграції”²¹.

Крім цього, до завдань української дипломатії С.Петлюра зараховував і знаходження місць праці для емігрантів, насамперед колишніх вояків, а також „задоволення їх моральних потреб утворенням українських церковних парафій з братствами біля них”, турботу про культурно-освітню працю й сприяння „поширенню спорту в кожній з наших організацій”. Голова Директорії УНР пропонував міністрові „поставити всім нашим представникам за кордоном категоричну вимогу, аби вони всіма способами добивалися легалізації наших українських гуртків та установ в ріжних країнах” і передовсім – „поставили на твердий державний ґрунт справу в балканських країнах і в першу чергу Болгарії”²². 5 жовтня 1921 р. Голова Директорії УНР затвердив „Положення” про кооперативно-робітничі організації поза кордоном, а Рада Народних Міністрів невдовзі ухвалила закон про щомісячне відрахування в розпорядження Головного кооперативу в Болгарії 25 тис. 900 болгарських левів²³.

Фінансова та організаційна допомога Державного центру УНР сприяла активізації діяльності української політичної еміграції в Болгарії, ядро якої становили колишні українські військовики. Заходами центрального правління Української громади (голова – полковник В.Филипович) упродовж 1921–1922 рр. чисельність організації збільшилася до 1200–1500 чоловік, її осередки діяли по всій Болгарії. Найчисельніше представництво з-поміж них мали софійська організація й культурно-освітня секція (у складі аматорської, хорової, шкільної підсекцій та бібліотеки) Української громади, Спілка інвалідів УНР, Студентська спілка (обидві в Софії), українські гуртки в містах Варні, Новій Загорі й Хаскові, робітничі артілі в Плевні, Свиштові та Бялій Черкві. До складу Громади входили й члени Українського гуртка в Єгипті та Товариства ім. Гетьмана Ів. Мазепи, які наприкінці 1922 р. приїхали з Єгипту до Болгарії та оселилися в м. Новосельці²⁴.

Для членів цих гуртків стараннями правління Української громади влаштувалися різні культурно-освітні заходи – курси українознавства, вечірки, лекції тощо, проте через брак достатньої кількості лекторів і коштів охопити всіх українських емігрантів у Болгарії було неможливо. В цій ситуації правління намагалося підтримувати сталий зв'язок передусім з найвіддаленішими гуртками, надсилаючи їхнім членам українські книжки з фондів двох своїх книгозбірень. Разом з тим послугами цих читалень із загальним фондом 1300 томів користуватися й українські емігранти, що мешкали в Софії. Не маючи коштів передплачувати українські часописи, правління організувало видання свого інформаційного листка під назвою „Українська громада”, який розповсюджувався серед членів усіх гуртків, виконуючи функцію об'єднавчого духовного чинника²⁵.

Що ж до Румунії, то поява українських військовиків у цій країні наприкінці 1920 р. була зумовлена несприятливим для Армії УНР перебігом воєнних подій. Окремі українські частини й підрозділи під натиском ворога вимушені були відступити на румунську територію, відтак особовий склад їх інтернували в спеціальних таборах. Переважна більшість

українського вояцтва опинилася в Брашові, де було створено два табірні відділення – „Читацуня” (для старшин) і „Бартоломея” (для козаків), та Фагараші (табір „Рада Негрі”). Тут серед інтернованих провадилася активна культурно-освітня й національно-патріотична робота, яка мала на меті підготувати українське вояцтво до продовження боротьби за державність України. Інтереси вояків-українців перед румунською владою захищала дипломатична місія УНР у Бухаресті під керівництвом К.Мацієвича, а безпосередньо потребами інтернованих опікувалася її військова секція на чолі з генерал-поручником С.Дельвігом. Зусиллями співробітників секції в Брашові вдалося відновити організаційну структуру за зразком регулярних військ Армії УНР, з вояками провадився інтенсивний фаховий вишкіл²⁶.

Після невдачі Другого Зимового походу Армії УНР командування інтернованих українських військ у Румунії скоригувало організаційну роботу. Якщо протягом 1921 р. велика увага приділялася військово-фаховій освіті вояцтва, то з початком 1922 р. особливий наголос стали робити на загальній освіті інтернованих і підготуванню їх до цивільного життя на еміграції.

У січні 1923 р. відбувся останній переїзд інтернованих до табору Фагараш, що негативно позначилося на загальному становищі таборян. Будинки в таборі не були належно підготовлені для розміщення нових вояків, бракувало опалення й харчів. Проте напруженою працею мешканці табору нормалізували умови свого побуту, організували видання табір-ного часопису, а в березні влаштували святкування Шевченківських днів. Поступово табір-на адміністрація скасувала всі обмеження на вихід вояків з табору. Ставало очевидним, що румуни готують його ліквідацію. Місцева влада всіляко заохочувала інтернованих улаштуватися на постійну роботу в Фагараші та в інших місцевостях країни і зрештою, у вересні 1923 р., табір українських інтернованих у Фагараші було закрито, а його мешканців переведено в цивільний стан. Табірне майно передали українським робітничим артілям, створеним при деяких фабриках²⁷.

Таким чином, опинившись на початку 1920-х рр. у кількох європейських країнах, зокрема на Балканах, українська військова еміграція зуміла згуртуватися, створити свої громадські організації, культурно-освітні осередки, часописи. Значна кількість вояків-українців прагнула приєднатися до інтернованої в таборах Польщі Армії УНР, проте зробити це було практично неможливо. Тож українські військовики мусили шукати шляхів до адаптації в чужиньському, іншомовному середовищі, переважно в країнах свого перебування. Дехто з них, не витримуючи труднощів існування на чужині, повертався на опановану більшовиками Батьківщину або переїздив до інших європейських країн, де економічна кон'юнктура або соціально-політична ситуація полегшували інтегрування емігрантів у тамтешнє суспільство. Проте часто не давав змоги досягти цього досить низький освітній ценз переважної більшості українських військовиків, тому багато з них намагалися перебраться до Чехословаччини, де були сприятливі умови для фахо-

вого навчання українців-емігрантів. Одночасно військовики об'єднувалися в комбатанські організації, перебуваючи в яких вони, передусім старшинство, намагалися розширити й осучаснити свої фахові знання й піднести загальноосвітній рівень, слухно вважаючи, що це може прислужитися в дальшій боротьбі за майбутню незалежну Українську державу.

Додаток

Повідомлення Міністерства закордонних справ УНР військовому міністрові генералові Галкину про становище полонених та інтернованих українців на теренах країн Європи

м.Тарнів, 18 листопада 1920 р.

Згідно з законом від 11 серпня б.р. про скасування військово-санітарних місій в західних державах і про передачу справ тих же місій до МЗС і його закордонних установ, Міністерство, оцінюючи всю вагу перейнятих на себе завдань, зажадало відповідними обіжниками від своїх установ відомостей про стан військовополонених в тих державах.

На основі зібраних даних Міністерство повинно зазначити, що становище українських полонених завжди було і є дуже тяжке і оплакане. Були допущені великі помилки так зі сторони центральних урядових установ, як також і місій, які витратили значні кошти, не оказавши полоненим достаточної опіки і допомоги в поверненні їх на Батьківщину. В біжучому році, коли військово-санітарні місії майже припинили свою діяльність із-за браку фондів і перестали оказувати полоненим навіть моральну допомогу в роді: відвідин таборів, посилок газет і літератури, читання лекцій і т.ін., положення полонених стало ще більш прикрішим і, нарешті, втративши надію на допомогу з нашої сторони, вони приневолені були звернутись за допомогою до своїх національних ворогів.

Більшовики, витративши величезні кошти на агітацію, настроїли одну частину наших полонених вороже до всього українського, а другу – зробили байдужою і скептичною.

Німеччина. Найбільша кількість полонених українців знаходилась в осередніх державах, а зокрема – в Німеччині. Звідомлення нашого посольства в Берліні ось як представляє справу: чим даліше – місія все більше тратила авторитет серед полонених і нарешті справа зайшла так далеко, що представники місії останнім часом не наважувалися показуватися в таборах полонених.

Почасти це, може, має причиною брак коштів українських організацій, але фактично число полонених, які вважали себе українцями, на протязі останніх місяців зменшується з вражаючою швидкістю. Так, після останньої анкети, проведеної військово-санітарною місією на перше травня 1920 р., полонених українців було в 34 таборах 40 184 душі, а на перше червня б[іжучого] р[оку], себто через місяць, у 30 таборах було зареєстровано тільки 26 747 українських полонених. Зараз становище українських полонених в Німеччині є приблизно таке:

Члени таборових рад, громад, кооперативів, шкіл та театрів змушені були залишити свою культурну працю й йти на роботу до селян або на фабрики

та шахти. 5-го травня була підписана, а 26-го травня ратифікована угода між СРСР та Німецьким урядами про взаємну виміну полонених. 29-го того ж травня вже поїхав перший транспорт з табору Зальцведель на Штеттін до Нарви. Евакуація з того часу іде без перерви, причём щодня перевозиться по дві тисячі душ. СРСР представник КОПП переводить евакуацію таким способом: що в першу чергу вивозяться українці, а те робиться для того, щоб дискредитувати українські установи, котрі уже на протязі кількох років обіцяють вивести полонених на Батьківщину, а ще досі нікого не вивезли. Крім цього агітаційного знаряддя, більшовики вживають ще багато ін[ших] і провадять більшовицьку пропаганду серед українських полонених всіма способами: відозвами, часописами, брошурами, як українською, так і російською мовами (часопис „Красный набат“).

Наслідком цієї пропаганди явилась постанова українських табірних громад не підтримувати ніяких зносин з військово-санітарною місією, посольством чи якою-небудь іншою українською „буржуазною” інституцією в Німеччині. Для ілюстрації ворожого відношення українських полонених до цих інституцій можна навести слідуючі факти: Українська республіканська капела, яка влаштувала концерти в таборі Зальцведель, була прийнята дуже вороже; її проводжали вигуками: „провокатори”, „петлюрівці” і т.ін. Другий факт. Капела призначила прибуток з одного концерту в Берліні на користь полонених і передала його таборовим культурно-просвітнім установам сумами по 200–400 марок; більшість тих грошей була звернена.

Німецька Австрія. Другою державою по кількості перебуваючих там полонених українців була Австро-Угорщина, котра, крім того, лежить на перехрестку всіх шляхів поворотців і тим відіграла дуже значну роллю. У свій час в Австрії були закладені на головних шляхах українські збірні станиці, а саме: в Відні, Ісбруку, Марх-Гренку, Бадвілях, Лебрингу, Будапешті і Празі, із котрих на цей час залишились лише в Відні і Будапешті. Для характеристики діяльності збірних станиць подаємо деякі статистичні дані.

За час від 1-го червня 1919 р. до 30 квітня 1920 р. перейшло через станиці 53 320 українських полонених, за той час видано відділом військово-санітарної місії харчових пайків – 40 5604; сорочок – 1 843; підштанів – 1 685, плащів – 1 668; слюз – 743; сподень – 859; черевиків – 1 399.

В приюти хорих за той час видано пайків 6 635. У Відні лікувалося в шпиталях 830 хворих, а до кінця липня 1920 р. – 249. Наразі в цілій Австрії залишилась лише одна переходова станиця у Відні, котра має від 300 до 400 полонених денно.

Угорщина. В Угорщині зараз перебуває коло 11 000 залишившихся полонених, котрі знаходяться на роботах переважно у хліборобів, частина також на фабриках і приватних інституціях. Багато із бувших полонених поженилось і вже зовсім акліматизувалось, однак більшість хоче вертати на Україну та жде лише догідної хвилі, бо поки що стримує їх тут тяжка ситуація на Україні і труднощі переїзду. В Будапешті функціонує ще дотепер перехідна станиця під зарядом відділу Червоного Хреста, котра відправляє транспорти по 30 – 40 чол[овік] тижнево. На станиці мають поворотці приміщення до найближчого транспорту, одержують харч, одяг, білизну, тютюн, книжки і часописи з існуючої при станиці бібліотеки. Крім того, видаються грошові допомоги на дорогу транспортам і поодиноким поворотцям, котрі такої помочі потребують.

Болгарія. В Болгарії в травні і червні б[іжучого] р[оку] було до 2 000 бувших полонених українців та втікачів з Одеси. В червні місяці посол Мацієвич повідомив нашого посла в Софії, що румунський уряд згодився пропустити через свою територію 300 українських поворотців, але тимчасом як дотепер офіційно такого дозволу не одержано. В той спосіб всі очікуючі відправлення на Україну опинилися в дуже тяжкому положенні. При такому стані речей українським поворотцям лишалося тільки або шукати оборони в іншій державі, або їхати до армії генерала Врангеля. Посольство вжило всіх заходів, щоби хоч частина українців могла залишитись в Болгарії з тим, щоби, проживши тут літо на роботах, восени вернутися на Батьківщину. Зараз якраз літні роботи закінчилися і заробітків більше немає, а через те всі поворотці знову звертаються до посольства з проханням відправити їх на Україну. Тим часом посольство цілком безрадне, бо немає ані жодних фондів, щоби їм допомогати, ані можливості виробити для них перепустку на проїзд через Румунію.

Туреччина. В Царгороді, завдяки евакуаціям з Одеси, Криму і Кубані, перебувало багато старшин і жовнірів, котрі або попали в полон до Денікіна, або були мобілізовані сюди. Крім того, зібралось велика сила втікачів, котрі всякими шляхами тікають з Криму, аби добитися своїх. Посольство не раз зверталось до військової місії в Румунії в справі переправки і допомоги, але одержано негативну відповідь. Багато перешкод ставить румунський уряд, котрий дав наказ своєму представникові в Царгороді нікого не перепускати через територію Румунії без спеціального дозволу з Букарешта. Деякі старшини мали гроші на подорож, але не могли виїхати, тому що не можна було дістати візи до Румунії раніш як за два місяці. За браком коштів Посольство безсильне допомагати нашим поворотцям і примушене лише констатувати ту недолу і голод, в яких перебувають українські втікачі з Криму та Одеси. Частина з них перебирається до Софії, частина іде пішки берегом моря до Румунії. По дорозі їх арештовують, повертають назад і врешті направляють назад до Криму.

Єгипет. Однаково положення в Єгипті, де в лагері Тель-ель-Кебір перебуває за дротом 300 наших старшин, евакуйованих переважно з Одеси. Деякі втікачі з Єгипту добивалися до Царгорода і оповідали про надзвичайно тяжкі умови життя у англійців. Посольство зверталось до наших представників в Лондоні і Парижі і, дякуючи заходам нашого представника в Парижі, британська військова місія дала згоду на поворот українських старшин до Української армії при виконанні таких умов:

- 1) Особиста заява офіцера про його бажання служити в Українській армії.
- 2) Пред'явлення кожним 80 єгип[етських] фунтів як забезпечення існування до від'їзду на Україну.
- 3) Перейняття Українським урядом на свій кошт вартості перевозу на Україну, рівно ж як і організація транспорту. У Тель-ель-Кебір з українських старшин склалася громада під головуванням хорунжого Андрієвського, з котрою посольство в Царгороді має сталі зносини.

Італія. З держав коаліції найбільшу кількість полонених українців мала Італія. Перебувало там коло 130 000, в тім числі 115 000 галичан. З-поміж галичан 32 000 осіб зголосилося до служби в війську УНР, але завдяки нещасливій політиці наших представництв, негативному відношенню італійського уряду, а головним чином і знову-таки цілковитій відсутності матеріальних засобів ми з того ніякої

користі на мали. Найбільшу частину наших людей взяли поляки до свого війська, невелику кількість (10–12 тисяч) дістав Денікін, а решта за допомогою місії перебралась до Чехословаччини і там розбилась по цілому краю, а в переважній більшості зісталась на польових та військових роботах на Прикарпатській Україні. На біжучу хвилю в Італії залишилося наших людей лише кілька сотень.

Франція. У Франції ще дотепер перебувало українців до 4 000. Утримуються вони на кошт французького уряду, а умови існування нічим не різняються від життя в в'язницях. Головна маса полонених складається з дуже стомлених, змучених, негідних ніякої праці людей. Їм потрібний перш за усього відпочинок. Майже всі полонені настроєні вороже на французів і, через агітацію, рахують одиними своїми оборонцями російських більшовиків.

Делегація раніше, коли ще мала гроші, надсилала полоненим українські книжки і часописи і видавала для них спеціальний бюлетень про всі біжучі новини. Тепер же, за браком коштів, вона не має можливості навіть це робити.

Данія. В Данії перебуває 250 українців, котрі перед тим були інтерновані в таборі Гмінд в Австрії, а відтак в 1916 р. вивезені до Данії. Заробивши на дорогу трохи грошей, більша частина з них мала б охоту повернути додому, але наша дипломатична місія, не маючи відповідних розпоряджень, стримується від видачі їм паспортів або перепусток.

Норвегія. В Норвегії перебувало 13 старшин і кількадесят козаків, недобитків Архангельської армії. Не діждавшись жадної допомоги від українських установ, всі вони зголосилися до Врангеля і виїхали до Криму.

З усього вищезазначеного видно, що МЗС і його закордонні установи отримали дуже тяжку спадщину і великі та відповідальні завдання. Виконати їх можна було б тільки при витраті більших грошових коштів, яких Міністерство в цей момент не має. Справа ліквідації військово-санітарних місій є розв'язана лише принципово, фактично ж персонал місій ще дотепер не може бути відпущений, бо нема засобів виплати ні залеглої платні, ні ліквідаційних грошей урядовцям місій. Так само Український Червоний Хрест не може перебрати під свій заряд станиць у Відні і Будапешті, доки не дістане грошей, позичених у нього військово-санітарною місією на рахунок Уряду УНР.

Постановою Ради Міністрів – МЗС було асигновано на ліквідацію військово-санітарних місій півтора м[і]л[ьйо]н[а] австрійських корон, але до цього часу, помимо всіх можливих заходів, роблених МЗС, Міністерство фінансів не виплатило цієї суми на протязі чотирьох місяців – чим збільшило ліквідаційні видатки майже в три рази.

Через брак грошових засобів Міністерство не має можливості розпочати якоїнебудь діяльності в користь поліпшення становища українських полонених та допомогти поверненню їх на Батьківщину, як також зліквідувати військово-санітарну місію, про що маю честь Вас, Вельмишановний Пане Міністре, повідомити.

Міністр закордонних справ

[підпис нерозбірливий]

ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 2 – 5 зв. – Засвідчена копія.

ПРИМІТКИ

- 1 Точніше про кількісні параметри цих категорій вояків-українців див.: Срібняк І.В. Полонені та інтерновані вояки-українці в Європі (1914–1924 рр.): Автореф. дис... док. іст. наук. – К., 2000. – С.30.
- 2 Докладніше про обставини перебування частин і з'єднань врангелівської армії в Туреччині див.: Русская военная эмиграция 20-х – 40-х годов: Документы и материалы. – Москва, 1998. – Т.1: Так начиналось изгнание 1920 – 1922 гг. – Кн. 1: Исход. – 425 с.; Кн.2: На чужбине. – 751 с.
- 3 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 3.
- 4 Там само. – Спр. 162. – Арк. 118.
- 5 Там само. – Арк. 124.
- 6 Українці в Царгороді // Трибуна України. – 1923. – Ч. 5 – 7. – С. 74.
- 7 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 118.
- 8 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 827. – Арк. 112.
- 9 Треба зазначити, що ці цифри не підтверджуються жодними іншими архівними джерелами.
- 10 ЦДАВО України. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 567. – Арк. 31.
- 11 Докладніше див.: Козлитин В.Д. Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945 гг.). – Х., 1996. – 476 с.
- 12 Павленко В. Українсько-болгарські взаємини 1918 – 1939 рр. – К., 1995. – С. 37.
- 13 ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 203. – Арк. 3 зв.
- 14 Українська еміграція в Болгарії // Трибуна України. – 1923. – Ч. 2 – 4. – С. 114, 115.
- 15 Павленко В. Знач. праця. – С. 37.
- 16 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 3.
- 17 Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 827. – Арк. 109.
- 18 Там само. – Арк. 109, 112; Спр. 203. – Арк. 12.
- 19 Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 120.
- 20 Точної дати на листі не зазначено, очевидно – це перші числа жовтня 1921 р.
- 21 ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 162. – Арк. 120.
- 22 Там само.
- 23 Там само. – Арк. 97.
- 24 Українська еміграція в Болгарії. – С. 114, 115.
- 25 Там само.
- 26 Про обставини перебування інтернованих вояків-українців докладніше див.: Срібняк І. Військові організації УНР у Румунії і південному заході України у 1921 р. // Штурм. – Міннесота, 1994. – Ч.76. – С. 23 – 25; Ч.77. – С. 15–17; Він же. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921 – 1924 рр.). – Київ; Філадельфія, 1997. – С. 28 – 33; Він же. Полонені та інтерновані вояки-українці в Румунії (1919 – 1923 рр.) // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 116 – 124; Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: Ставлення влади і умови перебування (1919 – 1924 рр.). – К., 1999. – С. 251–285.
- 27 Порохівський Г. Українська військова еміграція в Румунії // Табор. – 1931. – № 16. – С. 85.